

U duhu aktivističkih ciljeva koje vrednuje ekokritika, ovaj esej nudi ekokritičke rasprave o životinjama u Shakespeareovim djelima. Usklađivanjem metode pomnog čitanja s teorijom, esej navodi razloge zašto su životinje ostale na rubu environmentalističkih i ekokritičkih rasprava i na primjenjiv teoretski način uvodi temu životinja u rasprave.

Analize Shakespeareovih djela pokazale su ogromno zanimanje za životinje, iako je ono bilo tematske, a ni malo environmentalističke prirode. Glavna struja ekokritike koja je s druge strane environmentalistička i

SIMON C. ESTOK

Teorija s ruba: životinje, ekokritika, Shakespeare

orijentirana prema aktivističkim ciljevima nije pokazala veliko zanimanje za životinje. Ekokritičko čitanje životinja u Shakespearea doista je novo područje.¹

Jedan od razloga zašto je ekokritici trebalo toliko vremena da se počne baviti Shakespeareom jest činjenica da je imala problema u definiranju same sebe, svojih ciljeva i dosega. Ekokritički članci su u međuvremenu

pokazali malo zanimanja za životinje. Većina je znanstvenika radije slijedila početne ciljeve ekokritike – to jest, nadoknađivanje profesionalnog dostojanstva “podcijenjenog žanra ekološke književnosti” (Glotfelty 1996:XXXI). Čak i prije no što se ekokritika proglasila novom kritičkom metodom, environmentalistički pokreti su pokazivali malo zanimanja za životinje. Teorije s ruba glavne struje suvremene ekokritike – poput onih Randyja Malamuda, Barney Nelson i sve više potisnutoga ekofeminističkog korpusa – potaknule su, međutim, značajne znanstvene dijaloge o vezama između environmentalističkih i životinjskih tema.

Ovaj rad je rezultat uvjerenja kako je vrijeme da se ono s ruba pogurne u prvi plan i kako je došlo vrijeme “odmaknuti se od tematizma i simboličkog čitanja koji su obilježili toliko djela o Shakespeareu” (Estok 2005:15), raspravljati o životinjama kod Shakespearea na način koji je u skladu s aktivističkim ciljevima za koje ekokritika tvrdi da ih cijeni te povezati područja aktivističkoga znanja koja su često ostala nepovezana u glavnim strujama akademske zajednice. To

je težak zadatak i, kako bi ga se ispunilo, ovaj članak bavi se teoretskim pitanjima, kao i pomnim čitanjem Shakespearea. U tom procesu ovaj rad kontekstualizira i koristi ekokritičke pokušaje oblikovanja održivih teorija kako bi povezoao environmentalističke teme o životinjama i neživotinjama te u drame ponovno uvodi aktivistička pitanja.

Iako ovo nije mjesto za opširniju kritiku vezanu za stanje u ekokritici (takve kritike se mogu pronaći drugdje),² svaka analiza koja tvrdi da je ekokritička mora definirati parametre “ekokritike”. Od svojih početaka

1996. godine ekokritika je tražila, ali nije našla “inaugurirajuće djelo poput *Orijentalizma* Edwarda Saida (za proučavanje kolonijalnog diskursa) ili *Poetike renesansne kulture* (za novi historicizam) Stephena Greenblatta (Buell 1999:1091). Ipak se na tom području odvijalo bezbroj aktivnosti. Kao što je Sharon O'Dair na konferenciji British Shakespeare Association u rujnu 2005. istaknula: “Zeleni Shakespeare je niša koja je širom otvorena. Gladni, čak očajni da se oglase, diplomirani studenti i profesori hrle da je ispune” (O'Dair, “Green Shakespeare: Toward a Smaller, Simpler Profession?” 2005:1). Iako se burno otimanje za ekokritičkog Shakespearea u stvari još nije dogodilo, možemo biti sigurni da hoće, ako je otimanje za ekokritikom nekakav pokazatelj.

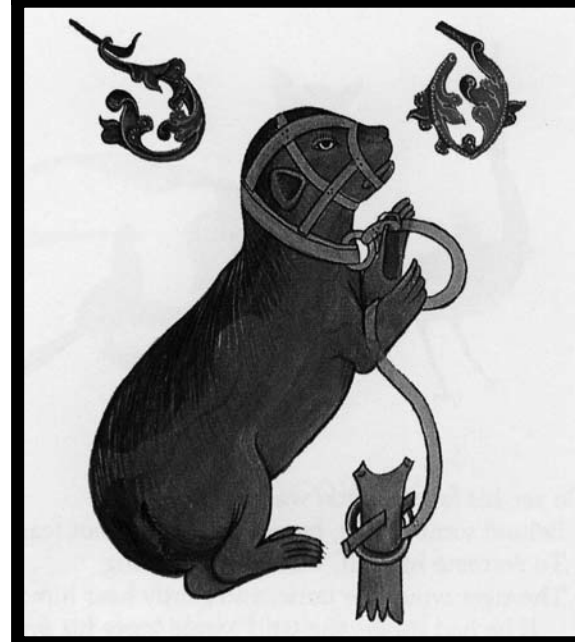
Bez obzira što nije bilo otimanja, 2005. i 2006. bile su godine pune aktivnosti vezanih za “ekokritiku i Shakespearea”: časopis *AUMLA* je u svibnju 2005. objavio moj članak *Shakespeare i ekokritika: analiza “doma” i “moći” u Kralju Learu* (*Shakespeare and Ecocriticism: An Analysis of ‘Home’ and ‘Power’ in King Lear*), *ISLE* je ljeti 2005. objavio niz eseja na temu *zelenog Shakespearea*, na skupu British Shakespeare Association u rujnu 2005. održan je seminar naslovljen *Shakespeare i ekologija*, University of Pennsylvania Press objavio je *Povratak prirodi: zeleno i zbiljsko u kasnoj renesansi* (*Back to Nature: The Green and the Real in the Late Renaissance*) Roberta Watsona u siječnju 2006., Routledge je u travnju 2006. objavio djelo *Zeleni Shakespeare* (*Green Shakespeare*) Gabriela Egana, a u Brisbaneu je u srpnju 2006. na 8. International World Shakespeare kongresu u organizaciji International Shakespeare Association održana panel-diskusija pod naslovom *Ekokritika i Shakespeareov svijet*.

U gužvi koja se stvorila oko objavljivanja unutar nove niše ekokritike, novi ekokritičari bili su pažljivi kako ne bi bili preskriptivni, nego sveobuhvatni i kako bi područje držali heterogenim. No strategije sveobuhvatnosti bile su toliko uspješne da se ono što “ekokritika” doista znači i podrazumijeva izgubilo na putu, a ono što Buell podrazumijeva

Knjavi, zlostavljajući “sport”: huškanje medvjeda, gravira, 1796. (Hulton Archive/Getty Images); preuzeto s web-stranice: <http://www.britannica.com/shakespeare/article-9013936>

MEDVJED (MS Ashmole 1504, Bodleian Library)

pod inaugurirajućim djelom ostalo je neuhvatljivo. Međutim, možemo okvirno opisati ekokritičke ciljeve. Prvo, ekokritika se obvezala uvesti promjene analiziranjem funkcije prikazivanja prirodnog okoliša u pisanim dokumentima (književnim ili drugim). Drugo, obvezala se uspostaviti veze. Treće, obvezala se držati pluralizma i prihvaćati druge aktivističke teorije. Dakle, gdje je tu mjesto životinjama (osobito životinjama u Shakespeareu)?

Ako pretpostavimo da se ekokritika moralno obvezala promovirati zdravlje biosfere čiji smo sastavni dio mi i ostale

životinje, onda su mnogobrojni načini na koje ljudi koriste neljudske životinje zasigurno važni, osobito ako uzimamo u obzir stupanj u kojima ti načini negativno utječu na biosferu. Statistika jedne od njih – proizvodnja mesa – dokazuje³ da meso zagađuje i koristi više izvora te uzrokuje više patnje u svijetu (ne samo što se tiče zagađivanja već

Nesumnjivo je da je napisano niz tekstova koji se bave životinjama i metaforama životinja kod Shakespearea. No, ekokritika je aktivistička po svojoj definiciji i taj aktivistički cilj je razlikuje od ostalih oblika književnih analiza vezanih za životinje. Erica Fudge istaknula je da “iako su suvremena istraživanja Shakespearea dala neke zanimljive analize životinja u ranoj modernoj kulturi, proučavanje životinja tu je (...) samo sredstvo za bolje razumijevanje kazališnog komada, a ne bolje razumijevanje životinja” (Fudge 2004:7). Dok takva primjedba sjajno odgovara fascinantnoj knjizi Brucea Boehra *Shakespeare među životinjama* (*Shakespeare Among the Animals*), Boehrov zaključak obećavajuće otvara područje ekokritike, pretkazujući da će “ekokritički projekt neminovno i opravdano dati kritičke odgovore na (njegovu) knjigu” (Boehrer 2002:181). *Zeleni Shakespeare* Gabriela Egana od samog početka pokušava biti svjesnije “ekokritičan”, “političan” (Egan 2006:44) i pokušava otvoreno uspostaviti veze s ekokritikom, ali šačica razbacanih komentara o životinjama čini se više zaokupljenom analogijama i temama negoli aktivističkom (po Eganovu mišljenju vjerojatno “političkom”) čitanju. Onoliko koliko se knjiga bavi životinjama s aktivističke pozicije, ona govori o etici prava životinja i oslobođenju životinja više nego o vezama između životinja i environmentalističke etike. Knjiga je nesumnjivo antropocentrična. Egan ističe da se u Shakespeareu

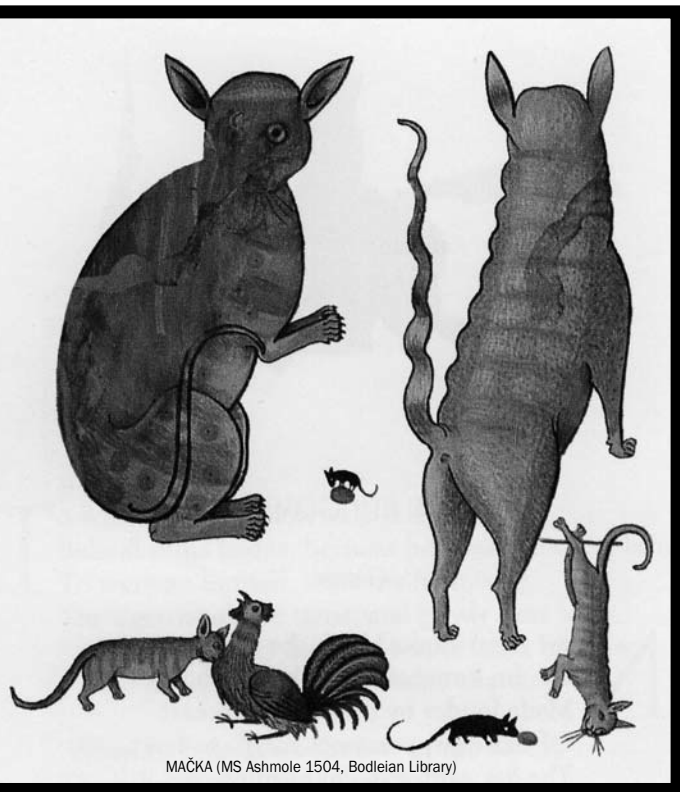
“ljudsko društvo ne razlikuje znatno od životinjskog društva” (Egan 2006:102), “da ima puno zajedničkoga sa životinjama” (Egan 2006:107) i da “što više toga otkrivamo o životinjama, to je teže zadržati razlike između njih i

nas koje su toliko čvrsto bile ustaljene od Shakespeareova doba” (Egan 2006:174). Kolik o god istiniti bili ti navodi, oni ne spadaju u ekokritiku. Što se toga tiče, ni knjiga Roberta Watsona nije ništa bliža ekokritici životinja u Shakespearea, osim što ponegdje dotakne temu antropomorfizma. No, skup primjedbi koje Watson iznosi u odnosu na *Kako vam drago* opravdava pažnju jer otkriva i potvrđuje nesporazume o ekokritici i pravima životinja. Watson govori (bez namjerne ironije ili kritičnosti) o “modernim ljubiteljima prirode” (Watson 2006:32), podsjećajući na omalovažavajući i prezriv pojam “ljubitelji životinja” koji koriste oni što podcjenjuju pitanje prava životinja. Watsonovo korištenje riječi “ljubitelji prirode” dosljedan je antiekokritičkom tonu koji autor uspostavlja od početka knjige. Peter Singer tvrdi da je pojam “ljubitelj životinja” onemogućio ozbiljne političke ili etičke rasprave o našem odnosu spram ne-ljudi” (Singer 1977:XI). Upotrijebiti pojam “ljubitelj prirode” u knjizi koja se navodno bavi ekokritikom je neprikladno: ekokritika ima veze s jeftinim zanimanjem za dražesnost životinja ili ljepotu prirode koliko i prava životinja sa sentimentalnošću (ili nemjerenom ljubavlju) prema životinjama. Dok Watson vrlo precizno napominje da “moralna kvaliteta ljudskih odnosa (...) obuhvaća odnos ljudi prema drugim životinjama” i da činjenica što “je (prirodu) gađamo strijelama i uništavamo usporedbama” otvara pitanja koja Shakespeareova djela uvodi u “aktivno područje ekokritike na valjano ambivalentan način”, on promašuje temu kada počinje govoriti o “pokretu za prava životinja”: “lako scene lova na jelene nude emocionalnu pomoć i utjehu pokretu za prava životinja, djelo kao cjelina smanjuje važnost te izjave jer pokazuje da takvi sveprisutniji antropomorfni osjećaji mogu prodirjeti i ograničiti svijet životinja podmuklje nego sporadične otvorene objave rata, kao što ljubitelj Petrarce može ženama nanijeti dublju i dugotrajniju bol nego napadan ženomrzac u prolazu” (Watson 2006:82). To ima smisla i bez sumnje je istinito, ali čini se da je Watson propustio priliku komentirati naše pretpostavke o utjecaju životi-

nja na okolinu i odlučio pričati o nekom transpovijesnom “pokretu za prava životinja”. Ekokritika se ne tiče sentimentalizma ni prava životinja na način na koji to Watson zamišlja. Kao što ćemo vidjeti u nastavku, ekokritički aktivizam ide onkraj prepoznavanja veza između ljudskih i neljudskih životinja, te onkraj “prava životinja” ili “oslobođenja životinja” (iako se radi o temama koje se tiču ekokritike i koji nisu u suprotnosti s njom).

Kad razmišljamo o aktivizmu, često zamišljamo demonstracije, suzavac, mnoštvo koje viče ili baca stvari i neko vladajuće tijelo koje na poslijetku i protiv volje potpisuje neki novi zakon. Dio aktivizma koje ekokritika provodi svodi se na jasno izricanje onoga što bi se trebalo reći. Dio uspjeha vezan za pokušaje teoretičara za životinje Randyja Malamuda da “pomogne u nadoknađivanju propusta među književnim teoretičarima u prošlosti” (Malamud 1998:7) odnosi se na same pokušaje. Primijetiti da se u *Mletačkom trgovcu* Židovi tridesetak puta uspoređuju sa psima je aktivistički čin jer povezuje diskriminaciju vrste i antisemitizam. Primijetiti veze između vrsta, okoline i životinja kao nešto više od pukog kuriozitetu povezivanja slika, u *Otelu*, aktivistički je potez.

Ali teško je uskladiti teoriju i aktivizam. Malamudovo djelo *Čitajući zoološke vrtove* (*Reading Zoos*) je u nekom pogledu odgovor na pritužbe Glena Lovea da su se znanstvenici “još dalje povukli od javnosti u profesionalizam koji je nejasan i nepristupačan svima osim engleskim profesorima” (citirano u: Malamud 1998:7). Pisati o zoološkim vrtovima samo iz pretpostavke da su pogrešni, radikalnan je potez, ali kao što je slučaj sa svim književnim teorijama, Malamudova teorija čini se svjetovima daleka od političkog aktivizma od kojeg su se, po mišljenju Lovea, udaljili znanstvenici. Uistinu se čini da je Dale D. Goble u pravu kada tvrdi da “jezik (koji Malamud koristi) tjera van struke kako bi se analizirala rečenica” (Goble 1999:3), da je Malamud kriv za nejasnoću i nepristupačnost koje pokušava ukloniti. Uistinu možemo sumnjati u aktivistički potencijal svakog akademskog pokušaja jer se čini da su

MAČKA (MS Ashmole 1504, Bodleian Library)

i istrebljivanja) nego bezmesna ishrana. Životinje su predmet ekokritike. Ovaj esej bavi se životinjama kao hranom kod Shakespearea i istražuje kako *Tit Andronik* i *Henrik VI.* dovode u pitanje prihvatljivost životinja kao izvora hrane.

akademska teorija i politički aktivizam svjetovima daleki. No prvi je važan korak da znanstvenici učine stvari dostupnim za druge znanstvenike kako bi one dospjele do studenata, a kad se radi o implicitnim pozivima na aktivizam vezanim za kanonske figure kao što je Shakespeare, rezultati su potencijalno radikalni.

Životinje se kod Shakespearea često koriste kako bi definirale parametre "ljudskoga", dok istodobno ambivalentno podižu "svijest publike o osjetilnim, kognitivnim, moralnim i emocionalnim sličnostima između ljudi i životinja" (Malamud 2003:9).¹ Ponekad se toliko snažno prikazuje moralna isprepletenost ljudskih i neljudskih životinja i toliko je složena upletenost prirodne okoline, da je zapravo nemoguće izbjeći političko čitanje. Čini se da *Tit Andronik* zahtijeva. Političko čitanje neizravno sumnja u vladavinu ljudi nad neljudskim životinjama i povlači analogije između njih, između unakažene Lavinije i raspuknuta tla s gnusnim jamama i grobljima, analogije koje su veličanstvene zbog slika punih krvi i patnje. Aktivistička ekokritika će prepoznati znak i tragati za otporom i njegovim implikacijama u djelu kao što je *Tit Andronik*.

Prije no što se krene u potragu za takvim radikalnim otporom kod Shakespearea, mora se pretpostaviti da je rano moderno razdoblje značajno za "suвременe moralne, environmentalističke, društvene i političke rasprave", a Erica Fudge to pretpostavlja u svojim tekstovima o povijesti životinja (Fudge 2004:10). Druga pretpostavka je da nije u redu "sustavno iskorištavati i ubijati neljudske životinje jer pripadaju toj vrsti" (Wolfe 2003:10). Oba citata pripadaju autorima koji se ne izjašnjavaju kao ekokritičari niti se pozivaju na djela ekokritičara u svojim tekstovima, no i Erica Fudge i Cary Wolfe jasno podržavaju aktivističko pisanje.

Što se podrazumijeva pod ekokritičkom etikom koja uključuje životinje detaljno je, aktivističkim pojmovima u pet općih kategorija, obradio Randy Malamud u *Poetskim životinjama i životinjskim dušama* (*Poetic Animals and Animal Souls*): takva etika bi po Malamudovu mišljenju

trebala potaknuti ljude 1) da gledaju životinje a da im ne nanose zlo; 2) da razumiju životinje "u njihovom vlastitom kontekstu"; 3) da nauče nešto "o navikama životinja, njihovu načinu života, osjećajima, njihovoj prirodi, koliko to mogu iz svoje ograničene perspektive pune predrasuda"; 4) da se zauzimaju za "poštovanje spram životinja, pod njihovim uvjetima" i 5) da razviju "kulturalno i ekološki složen, problematiziran pogled na to što je životinja" kako bi se zamijenile definicije koje se trenutačno upotrebljavaju (Malamud 2003:44, 45). Ono što je zanimljivo jest da se ne spominje odjeća ni hrana. Zar putem odjeće koju nosimo i hrane koju jedemo nemamo najizravniji svakodnevni kontakt sa životinjama (kao što je tvrdila i Fudge [2004:70])?

Djelo kao što je *Tit Andronik* radikalno dovodi u pitanje filozofiju prehrane koja se temelji na mesu i potiče ekološki aktivizam upravo putem tog čina. Ne dovode se samo žene i nebijelci u vezu sa životinjama nego u tom djelu uočavamo kakve grozote slijede iz takvog povezivanja. Demetrije ne uspoređuje Laviniju samo s košutom (2.1.93-94) pa Aron, Maur koji brzo uočava tu slabost prema dehumanizirajućim metaforama, nagovara braću da se spremne za napad, govoreći im:

"(...) šumska njedra su široka i prostrana, ondje ima mnogo nepohodnih kutaka, prirodno prikladnih za grabež i opačinu; onamo dakle stjerajte tu tankočutnu srnu, I zadajte joj udarac silom ako ne riječima." (2.1.114-18; preveo Mate Maras)

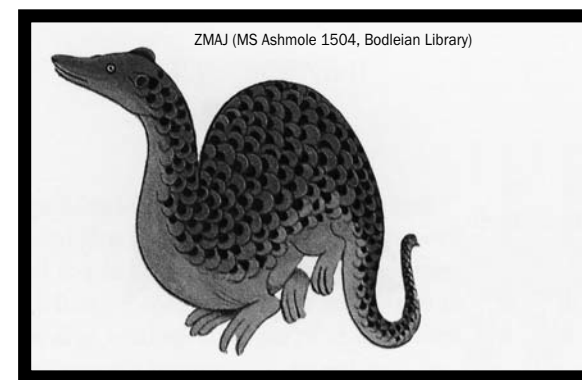
Demetrije ne doživljava Laviniju samo kao lovinu i odnosi se prema njoj drugačije nego što bi prema ravnopravnom ljudskom biću, nadajući se "ali se nadamo nježnu košutu na tlo povaliti" (2.2.27). Budući da se Lavinija asocijativno veže uz neljudske životinje, ona postaje središnji objekt predatorskog pogleda u ovom komadu. Iako će se i druga tijela raskomadati (uključujući Titovo), tekst se najduže zadržava na Lavinijinu tijelu. Sve to pokazuje neku vrstu oćaravajuće strahote i ambivalentnog, voajerističkog už-

tku u silovanju i patnji – inače bi bilo teško objasniti Markove neobične retoričke predigre:

Jao, grimizna rijeka tople krvi,
kao žuborast izvor kad ga uzburka vjetar,
buja i opada između ružičastih usana,
nadolazeći i odlazeći s tvojim mednim dahom.
(2.4.22-5; preveo Mate Maras)

To je točno, ali radi se o uobičajenom scenariju jer ne poziva na aktivizam. Naravno da je i Lavinijin lik odmjeren. Marko je opisuje riječima poput "izvor vjetrom uzburkan", "rujnih usana" i "dahom medenim"; Hiron i Demetrije "uživaju u tijelu Lavinije" (2.1.131); Tit je naziva "zemljoivid bola" (3.2.12) – svatko uzima svoj komad njezine subjektivnosti.

Ni Aron i Tamora nisu manje izdvojeni zbog slika koje se uz njih vezuju i koje su normalne uzimajući u obzir njihove životinjske geste. Aron i Tamora su tigrovi (5.3.5.; 5.3.195); Aron je guja (2.3.35) zbog svoje osvetničke prirode, "pseto" (4.2.78) zbog svoje međurasne (i u odnosu na tadašnje vrijeme monstrozne) veze te je "kao crno pseto iz one poslovice" (5.1.122) zbog svojih zlodjela. Tamora, njegova saveznica, zadobiva epitet "nezasićne" i "razbludne žene" (5.1.88), vjerojatno zbog svoje seksualne veze s crmcem; divlja je i zvjerska "ženka" (2.3.142) neljudskih čudovišta. Ukratko, *Tit Andronik* odiše onime što bi Francis Barker nazvao "jezikom monstroznosti i zvjerstva" (Barker 1998:148). Sve to, kao što Erica Fudge precizno tvrdi, počinje "remetiti uobičajeno razlikovanje ljudi i životinja" (Fudge 2004:84-85). Ali ovdje se događa nešto puno subverzivnije i iako Fudge ističe da se postavlja pitanje o tome gdje je čovjek u kazališnom komadu, čini se da se nameće posve drugo pitanje. Ono što potvrđuje strahotu toga da Tamora jede "tijesto" napravljeno od njezinih sinova jest činjenica da je publika u stvari svjesna gdje je čovjek – naime, uz stol i na stolu (u tijestu). Strahota je sadržana u činjenici da mi vidimo ono ljudsko i neljudsko koji su predmet istih pravila konzumacije. Pitanje koje se otvara nakon sve te krvi i patnje, svih tih vrlo

izravnih usporedbi između ljudi i neljudi, jednostavno je: kako se s moralnog stajališta usudujemo sjesti za stol i jesti životinje? To je radikalna i subverzivna drama u najboljem obliku.

Ako ekokritika potiče aktivizam, ekokritičko čitanje *Tita Andronika* mora istaknuti pitanje mesa u komadu. Takvo čitanje, naravno, mora se temeljiti na očitim sličnostima u ponašanju i izgledu ljudskih i neljudskih životinja, na nekoj razini antropomorfizma.

Ljudi su životinje, naravno, i razlika između čovjeka i životinje je lažna, ali očite fizičke razlike i razlike u ponašanju potiču to razlikovanje. Ali istodobno smo u potrazi za sličnostima pa antropomorfizam djeluje kao neka vrsta "opažajne strategije koja je istodobno i nesvjesna i nužna" (Guthrie 1997:51). Antropomorfizam je nešto što činimo i trebamo činiti bez obzira sviđalo se to nama ili ne, nešto što je zajamčeno u trenutku kad se koristi ljudski jezik, nešto što je istodobno i neizbježno i korisno.⁵ Zalagati se za neminovnost antropomorfog jezika, međutim, pretpostavlja da je jezik jednoliko, postojano i neizbježno antropomorfan. No takva pretpostavka čini se pogrešnom i na neki se način može usporediti s izjavom da je seksistički jezik općenito neminovno. Nekoliko desetljeća zajedničkog truda uklonilo je velik dio seksističkog jezika. No antropomorfizam se zapravo ne može izbjeći. Rasprave u

etologiji (znanosti o ponašanju životinja) o antropomorfizmu – njegovim značenjima i implikacijama – već su ispunile sveske i sveske knjiga. Osnovna i najšire prihvaćena definicija antropomorfizma (vidi, na primjer, Guthrie 1997:51; Povinelli 1997:92-93; Mitchell 1997:151) jest da svojstva ljudskih psiholoških osobina pripisuje neljudskim životinjama i stvarima. Antropomorfizam je iznimno koristan i, kao što Eileen Crist tvrdi, on prepravlja i pretvara naše razumijevanje životinje. Malamud tvrdi da antropomorfizam "obećava da će podići status životinja u širem kulturnom pogledu" jer je teže tolerirati patnju neljudskih životinja ako su njihovi osjećaji, njihova inteligencija, njihovo ponašanje nalik našima (Crist 1999:37-38). To je ono što Titu Androniku dopušta da podržava radikalni stav u odnosu na meso. Iako je radikaln, ostaje istodobno i antropomorfan i antropocentričan.

Lorraine Daston i Greg Mitman uvjerljivo objašnjavaju da je nemoguće da bilo koji oblik antropomorfizma izbjegne teret antropocentrizma: "S moralnog stajališta, ponekad se čini da je antropomorfizam opasan u savezništvu s antropocentrizmom: ljudi projiciraju svoje misli i osjećaje na druge životinjske vrste jer sebično vjeruju da su središte svemira" (Daston, Mitman 2005:4). Rasprava ima središnje mjesto u ekokritici. Na konferenciji Association for the Study of Literature and Environment (ASLE) koja je 2003. održana u Bostonu, Leo Marx i Lawrence Buell drugog su se dana konferencije pripremili na međusobnu borbu tijekom rasprave. Marx je tvrdio da su ljudi u "središtu environmentalističkog razmišljanja" i da predstavljaju "najodgovornijeg agenta u environmentalističkom uništavanju." Sharon O'Dair je sjajno sažela svoje tumačenje te situacije u članku *Oluja kao oluja: je li Paul Mazursky 'pozelenio' Williama Shakespeara? (The Tempest as Tempest: Does Paul Mazursky 'Green' William Shakespeare?)*. Ona tvrdi da je "najznačajnije teoretsko i praktičko pitanje s obzirom na suvremenu ekokritiku i suvremeni environmentalizam dvojba o tome bi li pokret u osnovi morao biti ekocentričan ili antropocentričan: treba li zašti-

ta okoliša biti svrha sama po sebi ili se treba provoditi zbog koristi za čovječanstvo?" (O'Dair 2005:116). Naravno da je sve na svijetu "priroda", od ptičjega gnijezda do boce, ali to ne znači da samo tako nestaje razlika između antropocentrizma i ekocentrizma. Gabriel Egan vrlo uvjerljivo tvrdi koliko je značajno održati razliku između "čovjeka" i prirode: "Ako je sve priroda (...), onda ništa nije, jer ne postoji ništa od čega bi se riječ mogla razlikovati" (Egan 2006:130). Razlika omogućuje rasprave o ekocentričnim akcijama (one koji daju prednost neljudskom okolišu), koje se provode s jasnih i neizbježnih antropocentričnih pozicija (teško je zamisliti da se vodi rasprava s nekih drugih pozicija osim antropocentričnih). Sve dok razlikujemo ljudske i neljudske prirode, razlika između antropocentrizma i ekocentrizma ostaje valjana i korisna.

U počecima moderne Engleske ulagali su se veliki napori kako bi se definirala čovječnost i naravno da su neljudske životinje bile prve na udaru. Erica Fudge u stvari tvrdi da je antropocentrizam, neizravno prisutan u samom činu napada na životinje (eng. *bearbaiting* na hrvatski se obično prevodi kao huckanje, huškanje pasa za zabavu na međvjeda prikovanog lancem u jami), dokaz antropomorfizma jer prešutno priznaje da njegovi objekti mogu osjetiti bol poput ljudi: "*Baiting* (huckanje, huškanje) je najeksplicitniji i najnapadniji prikaz zbnjenosti ljudi u odnosu na same sebe" (Fudge 2000:19).

Shakespeare istodobno i rješava i pogoršava tu zbnjenost. Knjige i životi bili su posvećeni Shakespeareu među životinjama, njegovim životinjama i zvijerima, njegovu nauku o životinjama, metaforama koje oblikuje, njegovu učenju o prirodi, njegovim analogijama, ali ekokritički pristupi životinjama u Shakespeara tek će morati u budućnosti ponuditi nešto vrijedno. Ne radi se o manjku materijala. Postoji drugi razlog za to.

Možda je razlog zbog kojeg su životinje bile izostavljene iz rasprava koje ekokritičari vode činjenica da su za većinu ljudi samo hrana i odjevni predmet. Ako je točno da je

jedan od razloga zašto je ekokritika toliko odgadala rasprave o životinjama činjenica da su one korisni predmeti, onda je istodobno točno da životinje manje funkcioniraju kao objekti, da u očima environmentalista funkcioniraju vrlo različito od rijeka i planina i živih oblika manje osjetljivih od životinja (kao stabla). Životinje su manje statične (ili se misli da je to tako) nego većina neživotinjskog svijeta (naravno da postoje iznimke) i stoga su manje nepromjenjivo obilježje okoliša koje zamišljamo relativno statičnim. U tom smislu su životinje izvan okoliša (ili se to pretpostavlja) i stoga su često i izvan rasprava o okolišu. Ekokritika je sve jasnija u svojim namjerama i kad uključimo životinje u ekokritičke rasprave, aktivističke namjere predlažu nekoliko stvari. Sa stajališta ekokritike, rad znanstvenika koji proučavaju teme i prate učestalost nekih slika sigurno je koristan popratni rad, ali malo je vje-

rojatno da će uistinu svijet učiniti boljim mjestom. I radovi znanstvenika koji se bave metaforama dat će zanimljive rezultate vezane uz umjetničku vještinu autora, ali malo je vjerojatno da će promijeniti puno u vanjskom svijetu. U službi ovog eseja, pretpostavljam da postoji stvarni svijet i da nas David Mazel odvlači od praktičke učinkovitosti prikazujući "okoliš kao diskurzivnu konstrukciju" (Mazel 2000:XII). Ako je cilj potaknuti stvarne promjene u svijetu putem znanstvenih rasprava radije nego sudjelovati u različitim oblicima intelektualne masturbacije, analiza "životinja" mora postavljati sveobuhvatnija pitanja i biti u potrazi za širim poveznicama tako da rezultati našeg istraživanja ne dođu samo do izabrane elite.

Najneposrednije pitanje koje ekokritika može postaviti jest kako naše pretpostavke o životinjama utječu na prirodni okoliš. Ako pretpostavljam da je pogrešno sustavno iskorištavati i ubijati neljudske životinje, otvara se pitanje etike i implikacija vezanih za razlikovanje domaćih i divljih životinja. *Divlje i domaće (The Wild and the Domestic)* Barney Nelson otvoreno se svrstava u redove ekokritike. To djelo bavi se upravo tom dihotomijom i tvrdi da je ona pogrešna: "što više netko poznaje domaće životinje, to se manje čine domaćima" (Nelson 2000:24). No iznenađujuće je da Nelson ne iznosi svoje stavove kako bi se borila protiv korištenja životinja, nego kako bi se borila protiv takve dihotomije čiji je rezultat ograničenje vezano za različite vrste lova na životinje s ciljem njihova iskorištavanja. Nelsonina knjiga *Divlje i domaće* zahtijeva kritički osvrt jer prešutno prihvaća etiku eksploatacije. Općenito govoreći, ekokritika u cjelini (s vrlo malo iznimaka) zaslužila je kritički osvrt jer nije razmišljala o tome kako se korištenje životinja kao hrane, zabave, prisilne radne snage uklapa u raspravama o okolišu. Postoji niz razloga zašto je primamljivo odmah odbaciti knjigu Barney Nelson. Primamljivo ju je odbaciti zbog izravnog i bezuvjetnog odobravanja stajališta da su neljudske životinje "podložne ljudskim potrebama" (Oerlemans 1994:3). Nelson ironično citira Oerlemansa (i krivo upućuje na citat

na stranici 1 – vidi Nelson 2000:40), govoreći o antropocentrizmu: “taj pogled na svijet koji pretvara sve ono što nije ljudsko u ono drugo koje je podložno ljudskim potrebama” (2000:3). Ironično je da upravo takav pogled na svijet karakterizira tekst Barney Nelson.

Primamljivo je odbaciti knjigu jer akademske rasprave spušta na razinu Busheva diskursa, s komentarima “Sokrat, tip koji je uspostavio retoriku, rekao je da bi pisac trebao biti zabadalo” (2000:60), “kravlja balega izaziva sjećanja” (2000:111) i tako dalje. Primamljivo je odbaciti knjigu zbog njezine neprimjenjivosti: “Oduvijek sam padala na male i sjajne crne oči” (2000:58); “I mene je jedanput poljubio vuk” (2000:72); “Ne volim one šarene, sjajne paukove s dugim, mršavim, šiljastim nogama” (2000:59) – svaka osobna izjava pretpostavlja da čitatelja zanimaju autorične sklonosti i predrasude i da su one važne za ekokritiku. Ali prijedlog B. Nelson da se ukine binaran odnos domaći/divlji je značajan, bez obzira na namjere, i njezine rasprave vezane za izum odnosa domaćeg i divljeg, kako je “Zapad bio mjesto u kojemu su Istočnjaci mogli testirati svoju muževnost na lokalnim ženama, životinjama i zemlji” (2000:57) ne bi se trebale odmah odbaciti bez obzira koliko se ponekad to činilo primamljivim. Ekokritika ima povijest ignoriranja pa tako i potiskivanja ekofeminizma.

Iako Greg Garrard govori o načinima na koji “pripovijesti o divljini razvijaju rodnu hijerarhijsku razliku između divlje i domaće životinje, u kojoj se ona prva veže uz mušku slobodu, često i predatorstvo, dok je potonja opisana kao ženski sluga ljudskog prokletstva” (Garrard 2004:150), ono što vrlo očito nedostaje njegovim raspravama su osnovni uvidi u ekofeminizam. Karen J. Warren se samo spominje i o njezinoj poznatoj i na neki način kontroverznoj “logici dominacije” samo se površno raspravlja. Warren zaključuje da je logika koja omogućuje i održava dominaciju nad ženama slična logici koja podupire dominaciju nad prirodnim okolišem. Dakako da postoje logičke pukotine kada se pokušava pronaći veza između ugnjetavane

skupine koja je sposobna razviti i upotrijebiti ono što Catriona Sandilands naziva “promjenjivom sviješću” (Sandilands 1999:65) i ugnjetavane prirode koja nema tu svijest (to je argument koji iznose i Sandilands i filozofkinja Susan Feldman), ali jasno je da je “jedan od zadataka ekofeministkinja/ekofeminista prikazati (...) način na koji su feminiziranje prirode i način na koji se ženama pridaju osobine životinja i prirode služili kao opravdanje za dominaciju nad ženama, životinjama i Zemljom” (Gaard 1993:5). Čini se da je ekokritika ponekad u velikoj mjeri ignorirala i odbacivala ekofeminizam jer je često znala pasti pod utjecaj esencijalizma.

Knjige kao što su *Žena i priroda: rika u njoj (Woman and Nature: Roaring Inside Her)* Susan Griffin i *Gin/Ekologija (Gyn/Ecology)* Mary Daly doista je teško osloboditi utjecaja esencijalizma, ali istodobno je bitno postaviti pitanje: “Što se događa kad se tekstove poput ovih okarakterizira kao ‘esencijalističke’ i odbaci kao regresivne” (Carlassare 1999:53)? Kad u ruke uzmemo knjigu poput Garrardove, shvaćamo da smanjujući vrijednost ekofeminizma podižemo vrijednost i privilegiramo diskutabilnu mušku ekokritiku. U knjizi se ne spominje Carol J. Adams. Adams je možda više nego bilo koja druga autorica govorila o pridavanju spolnih osobina životinjama i životinjskih osobina spolovima, o “preklapanju kulturalnih slika seksualnog nasilja protiv žena te o podjeli i komadanju prirode i tijela u zapadnoj kulturi” (Adams 1991:40), o pridavanju rasnih i klasnih obilježja mesu. Ali u Garrardovu “pristupačnom svesku” o ekokritici izdanom u *The New Critical Idiom* nije izašla nijedna bilješka, fusnota ili riječ o Carol J. Adams. Ni jedna jedina riječ.

Kritičari koji su se otvoreno izjasnili kao vegetarijanci rijetko se citiraju u ekokritičkim rukopisima, člancima ili predavanjima, a aktiviste za prava životinja ekokritičari samo nešto manje smatraju ludima nego društvo u cjelini. Štoviše, način na koji ćemo govoriti o neljudskim životinjama često ovisi o iskrivljenoj binarnoj logici koja nas razdvaja od njih. Životinje u tom procesu zadržavaju svoj status

objekta koji nam dopušta da ih jedemo i pretvaramo u odjeću, da ne govorimo o tome koliko ta binarna logika snažno ograničava aktivistički potencijal teorije. U svijetu ima 255 milijuna vegetarijanaca, 20 milijuna živi u Sjevernoj Americi (1,3 milijuna u Kanadi i 19 milijuna u SAD-u), a neke naše najtraženije kulturne ikone (sadašnje i bivše) imaju puno toga za reći na tu temu. Stoga postaje apsurdno kad se šekspirolozi (s uglednim iznimkama poput Stephena Greenblatta) primarno obraćaju šekspirolozima i kad bivši ravnatelji šekspirovskih udruga doista žale zbog povećanja broja znanstvenika i brojnosti potencijalne publike (vidi David Bevington). Dok se neki žale zbog povećanja broja mladih znanstvenika koji žele “otkriti koje su stvari doista značajne” (Bevington 1996:1), te stvari se bez sumnje mijenjaju.

Ako je *Tit Andronik* kandidat za ekokritičko čitanje životinja u Shakespearea, onda je on samo jedan od mnogih. Aktivistička ekokritika bavit će se i *Henrikom VI. (Drugi dio kralja Henrika VI.)* i onim što Annabel Patterson naziva “kulturnom tradicijom narodnog prosvjeda” (Patterson 1989:38). Kazališni komad potkopava i sudjeluje u popularnoj vegetarijanskoj environmentalističkoj etici i nudi “vrt” kao dio kontinuuuma moći, uključujući uporabu sile protiv pobuna i zamišljene društvene neloyalnosti. Daleko od toga da bude svečana, karnevalska atmosfera koja vlada većinom komada na poslijetku završava odrubljenim glavama i lovkama krvi. Vrt predstavlja prirodu lišenu vlastitoga reda: to je otjelovljenje sile nad prirodom. Red koji se nameće onome što se od rane moderne naziva neukrotivom, kaotičnom i prijetećom prirodom, nameće se i Cadeu, divljem odsječenom udu, “ostavljajući truplo vrana za hranu” (4.10.84).

Osobit trud uloženi kako bi nas se obavijestilo da Cade jede travu i biljke (buntovnik poput korova) u tihim šetnjama po uredno održanim vrtovima. Nama preostaje da razmišljamo o prinudnom Cadeovu vegetarijanstvu, koje se smatra odabirom gubitnika u Idenovu vrtu (a mi razmišljamo kako bi to moglo biti komentar, kritika vege-

tarijancima u Edenskom vrtu prije njihova odmetnuća). Vezivanje buntovnika i nezadovoljnika svih vrsta s bolesnom, anarhičnom i *Drugom* florom i faunom uvijek se iznova ističe tijekom komada: opisani su kao zrelo žito (1.21-2), “jedan ud odsječen” (2.3.42), gordi bor (2.3.44), mrski gavran (3.1.75-76), proždrljivi vuk (3.1.77-78), “cvijet koji već vene u pupoljku” (3.1.89), režući vukovi (3.1.192), marljiv pauk (3.1.339), smrzla zmija (3.1.343), grakćući gavran (3.2.40-44), “razljućeni roj pčela” (3.2.125), kobac (3.2.196), plod divljaka (3.2.214-15), kužni zrak (3.2.287-88), ujed guštera, zmijin psik, sove zloguke (3.2.325-27), “vučji urlik zmajeva” (4.1.3) – jasno je da to nisu mljenjenci iz svijeta biljaka i životinja niti imaju osobine koje pomažu prirodi u proizvodnji estetske i gospodarske robe. Tako što čovjeka izjednačavaju s moralno beznačajnim svijetom prirode, te metafore neizravno nose sa sobom mogućnost i dopuštenje za smrtonosno nasilje.

Štoviše, u mnogobrojnim usporedbama buntovništva i slika iz prirode možemo uočiti da je “podudaranje sa simbolizmom popularne kulture”, kao što je rekao François Laroque, “duboko ugrađena u slike kazališnog komada, koji toliko inzistira na usporedbama sa životinjskim svijetom da ponekad nalikuje basni” (Laroque 1994:82). Kulturna tradicija narodnih ustanaka o kojoj govori Patterson gleda na prirodni svijet kao na ogledalo za privilegiranu sliku ljudske subjektivnosti. Unutar prostora ljudske subjektivnosti događaju se važne stvari. Priroda ih samo odražava, potvrđuje ili opovrgava.

Ono što do 4. čina, 2. prizora [*Drugi dio kralja Henrika VI.*] (upoznavanje s Cadeom) ima barem naznake potencijalno subverzivne drame pretvara se u komičnu, karnevalsku inverziju koja obuhvaća i kojoj je suđeno da potvrdi poredak kojemu se opire, trivijalizirajući vlastitu poziciju. Na neki način odnos između Yorka i Cadea nalikuju onome između Prospera (Mirande, tehnički) i Kalibana. Miranda Kalibana podučava jezik koji on potom koristi kako bi proklinjao svoje ugnjetavače; York sije sjeme buntovni-

štva u Cadeu, ali Cade ne može provesti djelotvornu bunu, uvjerljivu pobunu ili čvrstu subverzivnu prijetnju. No i kod Cadea i kod Kalibana postoji barem teoretska mogućnost za to. Cadea i Kalibana izravno se dovodi u vezu s opasnim svijetom prirode (obojica su vegetarijanci). Obojicu se pretvara u komične likove, uspješno ih se uštkava, obuzdava, gura na rub, ali ne prije nego što verbalno predstave sebe i opasni svijet prirode koji predstavljaju.

Jonathan Dollimore je protiv bilo kakvog oblika potpunog obuzdavanja i ističe: "Kako bi se obuzdala prijetnja (društvenom poretku), ona prvo mora imati glas, ulogu, biti prisutna u kazalištu kao i u kulturi. Tijekom tog procesa, stanje obuzdanosti može odrediti uvjete prijetnje" (Dollimore 1993:XXI). Subverzivni trenuci koje Cade stvara nisu usamljeni primjeri u komadu. Njegovo vegetarijanstvo postaje složenije zbog uspoređivanja klanja ljudi i klanja životinja u komadu, a mesar Dick briše granice između njih dok se kralj zauzima za životinje. Iako je jasno da se kralj izražava u metaforama, njegova snažna osuda pretvaranja životinja u meso daje "glas, ulogu, prisutnost" rušenju ovlaštenog specizma koji sponsorira proizvodnju i potrošnju mesa. Govoreći o Gloucesterovu uklanjanju, kralj izjavljuje:

a ko što mesar vodi tele,
i veže jadrnika i tuče kad se trza,
dok goni ga do krvave klaonice,
baš tako su ga otud bezdušno odveli.
(3.1.210-13; preveo Mate Maras)

Iako je kralj taj koji to izjavljuje, okvirna radnja, kao što sam dosad tvrdio, veže to subverzivno razmišljanje samo uz lik koji ga verbalizira.

Henrik je slabunjav kralj i njegova je slabost ideološki neodvojiva od njegova suosjećanja spram životinja. Ako "potrošnju mesa (...) smatramo krajnjim stadijem muške požude" (Adams 1991:49), nedostatak snage i muževnosti kod kralja, osobine koje se ne čine poželjnima, nestaju same po sebi i zbog njegova suosjećanja prema životinjama. Početna subverzivna nada koja se na posljedku

pretvara u obuzdavanje kritike protiv mesa dio je veće tradicije koja uštkava popularnu radikalno-vegetarijansku environmentalističku etiku što je dobila izniman glas u djelima Thomasa Tryona gotovo stoljeće kasnije.

Iako nije "gorljiv pobornik vegetarijanizma", kako ga opisuje Andrew Wear (Wear 1992:129), Tryon zauzima etički stav protiv konzumacije životinjskog mesa. Tryon je najneuvjerljiviji u djelu *Put do zdravlja (The Way to Health)* kad poduzima neugodan antropocentričan pokušaj i daje glasove životinjama kako bi se one mogle požaliti – "Okrutni čovječe tvrdog srca! (...) Mi KRAVE mu dajemo svoje ukusno mlijeko" (334) – što učinkovito obuzdava njegove subverzivne potencijale u jednom trenu. Tryon je najuvjerljiviji kada tvrdi da meso nije potrebno ljudskoj ishrani. On tvrdi da jedenje mesa proizlazi iz lažne pretpostavke da bi nas životinje pregazile da ih ne ubijamo i jedemo, a ljudi u stvarnosti nisu pregaženi od mnogih životinja koje ne jedu niti ih ubijaju (308).

Lažne tvrdnje koje uzrokuju environmentalističke krize i naša potreba da ubijamo životinje kako nas ne bi pregazile, kao i mnoge tvrdnje protiv vegetarijanstva kojima se Tryon suprotstavlja, i dalje u 21. stoljeću dolaze od mesoždera i ljudi iz mesne industrije. I kad Tryon tvrdi da je meso odvratno, on pokušava smanjiti udaljenost između jela i njegovog stvarnog izvora nudeći krvave opise mesa (305). Danas smo više udaljeni od hrane koju jedemo nego u početku moderne. Sanirani paketi s malim komadima mesa u hladnjaku i mesni odjeli u supermarketima ne daju ni naslutiti o kojoj se životinji radi. Ako ćemo jesti meso, takvo je konceptijsko udaljavanje nužno. Upravo putem smanjivanja konceptijske udaljenosti između "životinje kao životinje" i "životinje kao hrane" Tryon i Shakespeare radikalno prihvaćaju aktivističku predanost kako bi naveli na promjene, bez obzira na to o kakvim se ambivalentnim obuzdavanjima radi u djelima obojice autora.

Dok je izvan dosega moguća istraživanja određivanje mjesta vegetarijanske etike u popularnim protestnim pokretima početkom moderne, tema je bila vrlo živahno obrađena i

prije i poslije Shakespearea, osobito s razvojem znanstvene medicine i nakon što se meso sve više vezalo uz pitanje bolesti. Tim više je iznenađujuće zašto su znanstvenici pokazali toliko malo zanimanja za povezivanje životinjskih i environmentalističkih tema u Shakespearea. Jedan od zadataka koji si je ekokritika postavila jest stvaranje veza i jedan od načina da se to učini jest otkrivanje obuzdanih subverzivnih trenutaka i izazova u djelima manje poznatih ljudi poput Thomasa Tryona, sve do autora koji su se najviše tumačili i o kojima se najviše pisalo u povijesti. Shakespeareovi komadi očito zaslužuju puno više ekokritičke pozornosti nego što je to ovdje moguće. Ovaj članak je početna gesta za takve analize i pokušao sam pokazati kako bi mogla izgledati ekokritička čitanja životinja kod Shakespearea. Tit Andronik, primjerice, iskoristavajući nejasne granice između ljudskih i neljudskih životinja i između unakaženog svijeta prirode i unakaženih žena, radikalno izjavljuje gotovo korsko gnušanje nad mesom, i patrijarhalnim mačizmom i muškim militarizmom koji okoliši i žene pretvaraju u žrtve (Lavinija, unakažena žrtva silovanja; Tamora, tugujuća majka i na posljedku kanibalka koja pojede svoju djecu). Pripisivati ženama i ljudima nebijeale rase osobine životinja, a počevjeći meso, navodi na proširenje moralne važnosti onkraj ljudskoga i zahtijeva ekokritičku pozornost.

Henrik VI. i *Put do zdravlja* istražuju na različite načine i granice između ljudskog i neljudskog. Bez obzira što se u oba djela učvršćuju granice, u njima se postavljaju pitanja vezana za etiku i okoliš te su značajni za praksu ne zato jer su postavljena pitanja koja dosad nisu bila postavljena, nego zato jer donose ono s ruba u prvi plan i zato što te izazove postavljaju pred skupine koje žive od mesa. Takvi izazovi i dalje postoje. Vrijeme je da ih ekokritika integrira u teoriju i izvuče životinje iz rubnih teoretskih područja. Možemo učiniti nešto ne samo odlukom što ćemo jesti i odjenuti nego i odabirom kako ćemo govoriti o svijetu prirode – a "životinje" imaju središnje mjesto u promjenama koje možemo postići.

S engleskoga prevela Sabine Marić.

Simon C. Estok doktorirao je englesku književnost na Sveučilištu Alberta 1996. godine. Članke o ekokritici i Shakespeareu objavljuje u *PMLA*, *AUMLA*, *CRCL*, *ISLE* i drugim časopisima. Estok, izvanredni profesor na Sveučilištu Sungkyunkwan u Seoulu dovršava knjigu o Shakespeareu i ekokritici.

Članak je pod naslovom *Theory From the Fringes: Animals, Ecocriticism, Shakespeare* objavljen u časopisu *Mosaic: a Journal for the Interdisciplinary Study of Literature*, Volume 40, No. 1 (March 2007), Special Issue: *The Animal – Part II*.

LITERATURA:

Adams, Carol J. *The Sexual Politics of Meat: A Feminist-Vegetarian Critical Theory*. New York: Continuum, 1991.

Barker, Francis. *The Culture of Violence: Essays on Tragedy and History*. Chicago, IL: U of Chicago P, 1993.

Bevington, David. "The President's Message 1995-96." *Bulletin of The Shakespeare Association of America* 20 (1996.): 1, 6.

Boehrer, Bruce. *Shakespeare Among the Animals: Nature and Society in the Drama of Early Modern England*. New York: Palgrave, 2002.

Buell, Lawrence. "Letter." *PMLA* 114.5 (listopad 1999.): 1090-92.

Carlassare, Elizabeth. "Destabilizing the Criticism of Essentialism in Ecofeminist Discourse." *Capitalism, Nature, Socialism* 5.3 (rujan 1994.): 50-66.

Crist, Eileen. *Images of Animals: Anthropomorphism and Animal Mind*. Philadelphia, PA: Temple UP, 1999.

Daston, Lorraine i Gregg Mitman. "Introduction: The How and Why of Thinking With Animals." *Thinking with Animals: New Perspectives on Anthropomorphism*. Ur. Lorraine Daston i Gregg Mitman. New York: Columbia UP, 2005. 1-14.

Dollimore, Jonathan. *Radical Tragedy: Religion, Ideology, and Power in the Drama of Shakespeare and his Contemporaries*. 2nd ed. Durham, NH: Duke UP, 1993.

Egan, Gabriel. *Green Shakespeare: From Ecopolitics to Ecocriticism*. London: Routledge, 2006.

Estok, Simon C. "Shakespeare and Ecocriticism: An Analysis of Home and Power in King Lear." *AUMLA* 103 (svibanj 2005.): 15-41.

Fudge, Erica. "Introduction." *Renaissance Beasts: Of Animals, Humans, and Other Wonderful Creatures*. Ur. Erica Fudge. Urbana: U of Illinois P, 2004.: 1-17.

Fudge, Erica. *Perceiving Animals: Humans and Beasts in Early Modern British Culture*. London: Macmillan, 2000.

Fudge, Erica. "Saying Nothing Concerning the Same: On

Dominion, Purity, and Meat in Early Modern England." *Renaissance Beasts: Of Animals, Humans, and Other Wonderful Creatures*. Ur. Erica Fudge. Urbana: U of Illinois P, 2004. 70-86.

Gaard, Greta. "Living Interconnections with Animal and Nature." *Ecofeminism: Women, Animals, Nature*. Ur. Greta Gaard. Philadelphia, PA: Temple UP, 1993. 1-12.

Garrard, Greg. *Ecocriticism*. London: Routledge, 2004.

Glottfelty, Cheryll. "Introduction: Literary Studies in an Age of Environmental Crisis." *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*. Ur. Cheryll Glottfelty i Harold Fromm. Athens: U of Georgia P, 1996.: XV-XXXVII.

Goble, Dale D. "Review of Randy Malamud, *Reading Zoos: Representations of Animals and Captivity*." *H-Environment, H-Net Reviews*. srpanj 1999. (12. studeni 2005.).

Guthrie, Stewart Elliott. "Anthropomorphism: A Definition and a Theory." *Anthropomorphism, Anecdotes, and Animals*. Ur. Robert W. Mitchell, Nicholas S. Thompson i H. Lyn Miles. Albany, NY: SUNY P, 1997. 50-58.

Laroque, François. "The Jack Cade Scenes Reconsidered: Popular Rebellion, Utopia, or Carnival?" *Shakespeare and Cultural Traditions*. Ur. Tetsuo Kishi, Roger Pringle i Stanley Wells. Newark: U of Delaware P and Associated UP, 1994. 76-89.

Malamud, Randy. *Poetic Animals and Animal Souls*. New York: Palgrave Macmillan, 2003.

Malamud, Randy. *Reading Zoos: Representations of Animals and Captivity*. Washington Square, NY: New York UP, 1998.

Marx, Leo. *Plenary Session #2: Lawrence Buell/Leo Marx. ASLE 5th Biennial Conference*. Boston University, Boston. 4. lipnja 2005.

Mazel, David. *American Literary Environmentalism*. Athens: U of Georgia P, 2000.

Mitchell, Robert W. "Anthropomorphic Anecdotalism As Method." *Anthropomorphism, Anecdotes, and Animals*.

Ur. Robert W. Mitchell, Nicholas S. Thompson i H. Lyn Miles. Albany, NY: SUNY P, 1997. 151-69.

Nelson, Barney. *The Wild and the Domestic: Animal Representation, Ecocriticism, and Western American Literature*. Reno: U of Nevada P, 2000.

O'Dair, Sharon. "Green Shakespeare: Toward a Smaller, Simpler Profession?" *Shakespeare and Ecology Seminar. British Shakespeare Association Biennial Conference 2005*. Newcastle, UK. 2. rujna 2005.

O'Dair, Sharon. "The Tempest as Tempest: Does Paul Mazursky 'Green' William Shakespeare?" *ISLE: Interdisciplinary Studies in Literature and Environment* 12. 2 (ljetu 2005.): 165-78.

Oerlemans, Onno Dag. "The Meanest Thing that Feels': Anthropomorphizing Animals in Romanticism." *Mosaic, a journal for the interdisciplinary study of literature* 27. 1 (ožujak 1994.): 1-32.

Patterson, Annabel. *Shakespeare and the Popul\ar Voice*. Oxford: Basil Blackwell, 1989.

Phillips, Dana. *The Truth of Ecology: Nature, Culture, and Literature in America*. Oxford: Oxford UP, 2003.

Povinelli, Daniel J. "Panmorphism." *Anthropomorphism, Anecdotes, and Animals*. Ur. Robert W. Mitchell, Nicholas S. Thompson i H. Lyn Miles. Albany, NY: SUNY, 1997. 92-103.

Sandilands, Catriona. *The Good-Natured Feminist: Ecofeminism and the Quest for Democracy*. Minneapolis: U of Minnesota P, 1999.

Shakespeare, William. *Henry VI, Part 2*. The Riverside Shakespeare. 2nd ed. Ur. G. Blakemore Evans et al. Boston: Houghton Mifflin, 1997. 668-710.

Shakespeare, William. *Titus Andronicus*. Yale Edition. Ed. A.M. Witherspoon. New Haven, CT: Yale UP, 1926.

Singer, Peter. *Animal Liberation: A New Ethic for our Treatment of Animals*. New York: Avon/Discus, 1977.

Tryon, Thomas. *The Way to Health*. London: R. Norton, 1697. Wing 3202.

Warren, Karen J. "The Power and the Promise of Ecological Feminism." *Environmental Ethics* 12. 2 (1990.): 125-46.

Watson, Robert. *Back to Nature: The Green and the Real in the Late Renaissance*. Philadelphia: U of Pennsylvania P, 2006.

Wear, Andrew. "Making Sense of Health and the Environment in Early Modern England." *Medicine in Society: Historical Essays*. Ur. Andrew Wear. Cambridge: Cambridge UP, 1992. 119-47.

Wolfe, Cary. *Animal Rites: American Culture, the Discourse of Species, and Posthumanist Theory*. Chicago: U of Chicago P, 2003.

1 Ovaj esej je nastao uz potporu Sveučilišta Sungkyunkwan 2007. godine.

2 Osvrti u formi članaka: Michael Cohen, "Blues in the Green: Ecocriticism Under Critique", *Environmental History* 9/1 (siječanj 2004.), str. 9-36; Simon C. Estok, "A Report Card on Ecocriticism", *AUMLA* 96 (studeni 2001.), str. 220-38; i najnoviji, Ursula K. Heise, "The Hitchhiker's Guide to Ecocriticism", *PMLA* 121/2 (ožujak 2006.), str. 506-16. Kao što je Heise istaknula, "ekokritika je (...) postala polje čija složenost zahtijeva dugačke uvode nalik knjigama" (Heise 2006:506) kakve piše Greg Garrard; Lawrence Buell, *The Future of Environmental Criticism: Environmental Crisis and Literary Imagination* (Oxford: Blackwell, 2005.) i Walter Rojas Prez, *La ecocritica hoy* (San Jos, Costa Rica: Aire Moderno, 2004.).

3 Vegetarijanske organizacije često na svojim internetskim stranicama objavljuju statistike u stenografskom obliku. Detaljniji prikazi mogu se naći u vegetarijanskim kuharicama (čini se da je *Diet for a Small Planet* Frances Moore Lappé započela taj trend) ili kod filozofa kao što su Tom Regan i Peter Singer, ali ne i među mainstream ekokritičarima.

4 Citirao sam Malamuda izvan konteksta: on ne govori o Shakespeareu, nego o važnosti empatije kako bismo proširili naš iskustveni i epistemološki doživljaj životinja.

5 Vidi Pamelu Asquith, "The Inevitability and Utility of Anthropomorphism in Description of Primate Behaviour", *The Meaning of Primate Signals* (ur. R. Harr i V. Reynolds, Cambridge, UK: Cambridge UP, 1984.), str. 138-74.